

А.Ә.Жаңабекова¹, Ә.Мурсал²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы.
Алматы қаласы, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты.
Алматы қаласы, Қазақстан

КҮРДЕЛІ ҚҰРАМДЫ ЕТІСТІКТІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ

Аннотация: Қазақ тілінде күрделі етістіктерді тану мәселесінде ғалымдар пікірі бірізді емес. Өйткені құрамы жағынан бірнеше етістіктен тұратын етістікті тіркестердің семантикасында айырмашылықтар бар екені байқалған. Сол себепті ғалымдар құрылымы жағынан күрделі құрамды етістіктердің барлығын бірдей күрделі етістік деп атауға болмайтынын айқындаған. Күрделі құрамды етістіктердің тұрақталған түрлері түсіндірме сөздіктерде беріледі. Ал екі етістік тіркесіп келіп бір мағынаны білдіретін тұрақты емес түрлері сөздіктерге алынбайды. Алайда мұндай тіркестерді сөздіктерге алып, мағынасын түсіндіру маңызды. Мақалада осындай күрделі құрамды етістікті тіркестердің тұрақты емес, яғни идиомаланбаған түрлерін лексикографиялау мәселесі сөз болады.

Мақалада күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктері қарастырылады. Күрделі етістіктер жасайтын тірек компоненттердің/көмекші етістіктердің семантикалық функциясы ашылады және күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктердің бірнешеуіне дефиниция беріліп, сөздікте рәсімделу үлгісі беріледі.

Тірек сөздер: күрделі етістік, лексикография, сөздік, аналитикалық формалы етістік, морфологиялық анализатор, автоматтандыру

А.А. Жаңабекова¹, А. Мурсал²

¹заведующий отделом прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

²магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ЛЕКСИКОГРАФИЯ СЛОЖНОСОСТАВНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ СОЧЕТАНИЙ

Аннотация. В вопросе изучения сложных глаголов в казахском языке мнение ученых не единогласное. Потому что в семантике глагольных сочетаний, состоящих

из нескольких глаголов, по составу отмечались различия. Поэтому ученые выяснили, что не всех сложносоставных глаголов можно называть сложными глаголами. Устойчивые формы сложносоставных глаголов вносятся в толковые словари. А не устойчивые глаголы, которые выражают одно значение при сочетании двух глаголов, в словарях не включаются. Однако важно включить такие сочетания в словари и объяснить их смысл. В статье идет речь о лексикографировании таких сложносоставных глаголов, которые не являются устойчивыми, т. е. не идиомами.

В статье рассматриваются возможности лексикографирования сложных глаголов и аналитических форм глаголов. Выявляются семантические функции опорных компонентов/вспомогательных глаголов и даются дефиниции некоторым сложным глаголам и аналитическим формам глагола, дается образец их оформления в словаре.

Ключевые слова: сложный глагол, лексикография, словарь, аналитическая форма глагола, морфологический анализатор, автоматизация.

A.A. Zhanabekova¹, A. Mursal²

¹Head of the Department of Applied Linguistics, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

²2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

LEXICOGRAPHY OF COMPLEX-COMPOUND VERB COMBINATIONS

Annotation. In the issue of cognition of complex verbs in the Kazakh language, the opinion of scientists is not uniform. Because there were differences in the semantics of verbal combinations consisting of several verbs in composition. Therefore, scientists have found out that not all verbs with a complex structure are the same complex verb. Stabilized tooth shapes of complex composition are given in the explanatory dictionaries. And the non-constant types of verbs that express the same meaning when two verbs are combined are not taken to dictionaries. However, it is important to take such phrases into dictionaries and explain their meaning. The article deals with the lexicography of such compound verbs that are not constant, that is, not idiom types.

The article deal with the possibilities of lexicography of complex verbs and analytical forms of verbs. The semantic functions of auxiliary verbs / postpositives are revealed and definitions are given to some complex verbs and analytical forms of the verb.

Keywords: complex verb, lexicography, dictionary, analytical form of the verb, morphological analyzer

Сөздік – жеке тілдің сөздік құрамының, әлеуметтік топ диалектісінің, жазушы шығармаларының лексикалық жиынтығы;

Сөздік – тілдегі сөздерді, сөз тіркестерін, идиомдарды әліпби негізінде я тақырыптық тұрғыдан жүйеге түсіріп, олардың мағынасын ашатын, аудармасын түсіндіретін анықтамалық құралмасы.

Алғашқы сөздік өзге тілдер сөздерін түсіндіру мақсатында ерте заманда жасал-

ды. Грекияда б.з.б. 5 ғасырда, Үндістанда б.з. 12 ғасырда, Ресейде 13 ғасырдан бастап сөздіктер құрастырылды. Түркі халықтарының алғашқы сөздігі 11 ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегі саналады. Кейінірек екі тілді немесе көптілді сөздіктер жасалды. Мысалы, араб-парсы, түрік-моңғол сөздерін салыстыру тұрғысынан Замахшаридың «Мұқаддимат әл-адаб» сөздігі (12 ғасыр), Әбу Хайянның «Китаб әл-идрак Ли-Лисан әл-атрак» атты қыпшақ тілінің грамматикасы мен сөздерінің жинағы (14 ғасыр), Жамал әд-диннің араб-қыпшақ сөздігі ретінде құрастырылған «Бұғат әл-мұштак» (15 ғасыр) еңбектері.

Бұдан кейін П.М.Мелиоранскийдің «Араб филолог о турецком языке» (1900) еңбегін атауға болады. Сөздіктің әлеуметтік қызметінің маңызы ерекше: дереккөзі ретінде жылдам ақпарат алуға болады; сөздердің мағынасы мен дұрыс қолданылуы туралы нормативтік бағыт береді т.б. Сөздік жасаудың әдісін, теориясы мен тәжірибесін, технологиясын тіл білімінің *лексикография* саласы зерттейді.

Сөздіктердің түрлері өте көп, шартты түрде оларды лингвистикалық, филологиялық және анықтама сипатындағы энциклопедиялық сөздіктер деп бөледі. Энциклопедиялық сөздіктерде белгілі бір салаға қатысты ұғым, дерек, зат, құбылыстар сипатталса, лингвистикалық сөздіктер әліпбилік тәртіппен белгілі бір тілдің лексикасы мен фразеологиясын түсіндіруді мақсат тұтады. Мұндай сөздіктер әдеби тілдің әбден қалыптасып, халықтың тіл мәдениеті кемелденген тұста, сөз байлығын нормалық тұрғыдан сипаттау қажеттілігі туындаған жағдайда жасалады.

Қайсыбір ұлттың болмасын сөз байлығы сол халықтың рухани, мәдени мұрасы, баға жетпес құндылығы болып табылады. Өйткені адамзаттық таным, ақиқат дүние туралы таным-түсініктер ең алдымен сөз байлығынан айқын көрініс табады. Сөзді тілдік қарым-қатынастың құралы еткендіктен, оның сан алуан түрленісі, астарлы, бейнелі мағыналары – бәрі-бәрі сөз семантикасын түсіндірудің жолдары болып, халық жадынан орын тебеді. Сөздің осындай сандық сипаты мен сан алуан мағыналық мүмкіндіктерін жиып-теріп, заттық мәдениетке айналдыру, яғни оларды мейлінше жинақтап, тізімдеу әрбір ұлт өкілінің алдында тұрған келелі міндет, абыройлы іс екендігі даусыз.

Көп елдерде ұлттық тілдің түсіндірме сөздіктерін жасау мемлекеттің тіл саясатының негізгі бөлігі ретінде арнайы мемлекеттік бағдарламаларға енеді.

Қазақ тілі басқа да әлем тілдері сияқты сөз санын жинақтап, сөздіктер құрастыру ісінен құр алақан емес. Қазақ тілінің алғашқы түсіндірме сөздігі екі том болып шықты. Кейін көптомдық сөздік 10 том болып, Қазақ тілінің онтомдық түсіндірме сөздігі негізінде халықтың сөз байлығын ықшам бейнелейтін біртөмдік «Қазақ тілінің сөздігі» 1999 жылы жарық көрді. Бұл сөздіктер көптомдық сөздіктің келесі тиражын шығарғанға дейін Қазақстанның тәуелсіздігі тұсындағы қоғамдық санадағы өзгерістерді, мәдени өмірді бейнелейтін, тілдің лексикалық қорын нормалаушы сөздік қызметін атқара алды.

Осы жылдар ішінде қоғамдық сана бұрынғыдан да жанара түсті, жаһандану тұсында ғылым-білімнің, мәдениеттің дамуында орасан зор өзгерістер болды. Сөздік құрам ғылым салалары мен қоғамдық қызметтердегі термин сөздермен молықты, жана атаулар пайда болды, сөздік қордың құрылысы айтарлықтай жаңғырды. Қазақ қоғамында қаншама өзгерістер болды, ғылым дамыды, экономикалық жағынан өркендеді, техника ілгеріледі. Еліміздің тәуелсіздік алуымен байланысты қоғамдық сана жанарды, ұлттық құндылықтарымызды қайта жанғырту жолында

қаншама игілікті істер атқарылды, діни түсініктеріміз кеңейді. Бұлардың бәрі тіл-дік танымға да әсер етті. Тілдің қоғамдық-мәдени қызметі арта түсті. Осының бәрі жаңа сипаттағы біртөмдік сөздікті шығаруға қоғам сұранысын туғызған болатын.

Қазақ тілінің соңғы жылдары жарық көрген онбестөмдік «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» түркі тілдері ішіндегі саны жағынан ең көп төмдік түсіндірме сөздік болып есептелсе, сапасы жағынан да ғылым-білімнің соңғы жетістіктерімен толықтырылған кең ақпараттық аядағы рухани-мәдени мазмұндағы ұлттық сөздік болуымен құнды. Онбестөмдік «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» [1] негізінде біртөмдік «Қазақ сөздігі» [2] жарық көрді.

Қоғам өзгеріп отыратындықтан, халықтар арасындағы қарым-қатынас, ғылым-білімнің дамуы, осы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлар әрбір ұлттың сөз байлығына да, сөйлеу мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Бүгінгінің адамы осыдан он-он бес жыл бұрын өмір сүрген адамдардың тілінен өзгешерек. Оның сөйлеу мәдениеті, сөз қолданысы, терминдерді қолдануы қазіргі заманға лайықталып, бейімделеді. Сондықтан сөз байлығын жинақтайтын сөздіктерді әр кез қайта өңдеп жаңартып отыру қажет.

Лингвистикалық сөздіктердің бірнеше түрлері бар: екі тілді не көп тілді аударма сөздіктер т.б. Аударма сөздіктер бір тілдегі сөздерді басқа тілдің балама сөздерімен беріп, ұлттар арасында сөз алмасу үрдісін, өзара қарым-қатынас жасауды дамытса, түсіндірме сөздіктер сөздердің лексика-грамматикалық сипатын, экспрессивті-эмоционалды бояуын танытып, маңызды ақпараттық дереккөзін сақтаған рухани қазына ретінде қабылданады. Екінші тілді үйренуде аударма сөздіктердің маңызы зор десек, тілүйренуші үшін тілдегі жеке сөздерді ғана емес, мағыналық тұтастықта қаралатын күрделі сөздерді де үйрену, яғни олардың біртұтас аудармасын да білу қажет. Түсіндірме сөздіктерде әдетте сөзтізбеде (реестрде) жеке сөздер беріледі де, сол сөздер арқылы қалыптасқан тіркестер сол сөздің ұясында беріліп, мағынасы түсіндіріледі, мысалдармен дәйектеледі. Алайда түсіндірме сөздіктерде күрделі құрамды сөздердің тұрақты тіркес болып қалыптасқандары беріледі де, күрделі сөздердің бәрі беріле бермейді. Күрделі сөздердің ішінде біріккен және қос сөздер ғана алынып, тіркесу арқылы жасалғандар дербес күрделі лексикалық бірлік бола тұра, түсіндірме сөздіктерге енбейді. Қазақ тілінде ойды жеткізудің негізгі құралы етістіктер болғандықтан, олардың бірнеше етістіктен құралып бір ғана қимылды білдіріу жиі кездеседі. Сондықтан, қазақ тілін үйренушіге, әсіресе, етістік сөз табының күрделі құрамды бірліктерінің мағынасын да білу маңызды болып табылады. Тілүйренушіге мұндай мүмкіндікті жасау ең алдымен аударма сөздіктерден бұрын сол тілдегі күрделі сөздердің түсіндірме сөздіктерін жасауды қажет етеді. Осы мақсатқа сай біз диссертациялық жұмыс барысында күрделі етістіктердің түсіндірме сөздігін құрастыруды, ал болашақта оны орыс, ағылшын т.б. тілдерге аударуды көздейміз.

Қазақ әдеби тілінің 15 төмдік сөздігінде көмекші етістіктер/ тірек компоненттер арқылы жасалған көптеген тұрақты тіркестер бар. Сөздікте олар әліпби реті бойынша бірінші сыңардың ынғайына қарай енгізілген, яғни көмекші етістіктердің сөздік ұясында берілмеген. Сондықтан көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты тіркестерді әліпби реті не сөз ұясы бойынша іздеп табу қиындық тудырады. Біз мұндай тұрақты тіркестерді Сөздіктің барлық төмдары бойынша екінші компоненттеріне қарай іздеп таптық. Көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты

тіркестердің лексикографиялану ерекшеліктеріне мыналарды атап көрсетуге болады:

1) Көмекші етістіктер жасалған тұрақты тіркестер сөздікте бірінші компоненттерінің сөздік ұясында беріледі;

2) Тіркестер жедел өткен шақ формасында (-ды, -ді, -ты, -ті), жіктік жалғаудың 3-жағында тұрады;

3) Тіркестер азат жолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады;

4) Тіркеске берілген дефинициялар ауыспалы мағынаға негізделеді және олар тіркестегідей жедел өткен шақ, жіктіктің 3-жағында беріледі; дефинициялар курсивпен ерекшеленеді;

5) Тіркестен кейін, мағына ашылмастан бұрын стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады;

6) Кейбір тіркестерде көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық формада тұрса, тік жақшамен сыйыстырылып беріледі;

7) Мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем әдебиет стилінен алынған;

8) Тіркестерде бірнеше мағына болуы да мүмкін, мұндайда әрбір мағынасы әріптермен (а), ә), б) ажыратылады.

Енді жекелеген көмекші етістіктер бойынша жасалған тұрақты тіркестерге мысалдар беріп, олардың тіркес құрамындағы қызметіне талдау жасайық.

Сөздікте «**кел**» етістіктер жұбы тіркесуі арқылы жасалған тұрақты тіркестер көптеп кездеседі. Мысалы: *ажалы келді, дозақтан өтіп келгендей, басына пәле келді* т.б.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ «кел» етістігінің 7 түрлі мағынасы түсіндірілген. Біріншісі «*Белгілі бір орыннан бері қарай жүру, бет алу, жақындау, жуу, жылыжу*» дегенді білдіретін тура мағынасы. Осыдан кейін сөздікте әр алуан дереккөздерден жиналған көптеген тіркестер алфавиттік реті бойынша және иллюстрациялық материалдарымен бірге ұсынылған. *Кел* етістігі арқылы жасалған тіркестердің мағынасына назар аударғанымызда, кеңістіктегі қозғалысты білдіретін мағынасының тіркес құрамында *болу, орындалу* мағынасына көшетінін байқаймыз. Салыстырайық:

Айтқаны келді. Дегені болды, айтқаны орындалды. Алтын көбейсе, машина да көбейеді, – дейтін еді Алтынсары. Сол *айтқаны келді*. Сонша мол алтын машинаны көбейтпей қоя ма! (С.Мұқанов, Аспаз).

Ақылға келді. Жөнге келді, сабасына түсті, өзіне өзі келді. Адамдық емес мұның, *Ақылға кел* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Аз отырып, көз жұмып, *Ақылы на келді* шал: Баласына сөз бұрып, «*Жақында!*» – деп ымдады (І.Жансүгіров, Өлең.).

Айтқаның келсін. алғыс. *Аузыңа май, дегенің болсын деген мағынада.* – *Айтқаның келсін, қарағым!* – деп, қариялар шуласа, жастар мен мектеп балалары уралап, бүкіл төніректі думанға бөлеп жіберді (С.Сейітқазин, Хадиша). – *Айтқаныңыз келсін, Сәтеке,* – деді төменнен кірпіш лақтырып тұрған жігіт (С.Нарымбетов, Тентек).

Қарасан келгір! қарғыс сөз. *Сиырға айтылатын қарасанмен ауыр деген мағынадағы қарғыс.* Өк, құрып кеткір! *Қарасан келгір, қышынба!* Сәйгелді ме алып тұрған қысымға? Дәл басып тұр тұяғыңды аудармай, Балығыңның төбесінің тұсына (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жоғарыдағы тіркестердің *айтқаны келді* тіркесте – дегені болу, *ақылға келді* тіркесінде – жөнге түсу, сабасына түсу, *айтқаның келсін* тіркесінде – дегенің болсын деген тілек, *қарасан келгір* тіркесінде – қарасан ауруымен ауырып қал деген қарғыс

мағыналары болу, орындалу мәндері тұрғысынан сабақтас тіркестер жасаған.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ **«кет»** етістігінің 13 түрлі мағынасы түсіндірілген. Бірінші мағынасы – кеңістіктегі бір орыннан екінші орынға қарай қозғалу мағынасын білдіреді.

Ажары кетті. Әдемілігінен айырылды. Күніс бір күн сөйледі: – Қой, қарағым, қой, – деді, Сен жыласаң, бауырым, Айрыламын есімнен, Ақ жүзімнен нұр тайып, Ажар кетер бетімнен (Қ.Жапсарбаев. Сөйле.).

Артық кетті. Шектен шықты, асырып жіберді. Шын ақын әділ ойын жасырма, Сөз құтын жалған айтып қашыра ма?! деген ғой «сын түзелмеймін түзелмес», Ал, артық кетсем кешір, ақын аға! (Айтыс).

Бетімен кетті. Жөн-жосықсыз, беталды лақты. Еш тәрбиеге көнбей бетімен кеткен адамды заңға салу керек («Социалистік Қазақстан»).

Садаға кет [кетсін, кеткір]. қарғыс сөз. Тырнағына татымады, басқан ізіне тұрмады, Садаға кетсін Алшағыр Айналайын ағамнан. Азатұғын жеңгем жоқ, Садаға кет Құртқамнан (М. Әуезов, Танд. шығ.). «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын (Абай, Тол. жин.).

Жүріп кетті. Демі үзілді, жан тапсырды. Сырылы басылған науқас енді сұлық түсті де, бірден жүріп кетті («Қазақ әдебиеті»).

Шейіт кетті. Құрбан болды, тосыннан жан тапсырды. –Адамдарымыз да азайып қалды. Артықбай мен жылқышы Сүгір, Аманбайлар шейіт кетті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Арманда кетті. Мақсат-мұратына жете алмады. Осы ұранды айтып күштіні жыққан әлсіздер, Осы ұранды айтып жігіттер алға ұмтылған. Ақ намыс туындай – айқасқа кіріп боз аттар. Осы ұранды айтып арманда кеткен боздақтар (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.).

Кет көмекші етістігі арқылы жасалған тұрақты тіркестерде бұл көмекші етістік айрылу, шектен шығу, тоқтау, қол жетпеу, яғни болымсыздық мәндерін білдіреді.

Біз жоғарыдағы түсіндірме сөздікте берілген етістікті тұрақты тіркестердің лексикографиялануы (графикалық, мағыналық, иллюстрациялық) сияқты алдағы тақырыптарда күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де сөздік формасында сөздік ұяға алып, мағыналарын ашып, иллюстрациялық мысалдар беріп, сөздік құрастыруды мақсат етеміз.

Н.Оралбаева, Б.Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдіретін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады [6]. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса,

оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографияланыуын басшылыққа алып, көмекші етістіктер тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе *өзінің тура мағынасында жұмсалғанда* екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір каробка пышақтарды алып шықты (Қ.Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына алып шықты да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ө.Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижесіне қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда алып шығатын (Ауызекі).

Барып шықты. Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.

Кіріп шықты. Бір жерге жолай соғып кетті. Үлкен кісі үйіне кіріп шықты (Қ.Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.

Барып келді. Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты. Жаппар мынау қолға ұстар дөнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай барып келді (Ө. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. Бір затты алып, біреуге ұстатты.

Апарып берді. Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді. Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалындар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ.Өзенбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді. Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен танысып шықтым (М.Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. Бір қарап өтті. Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір ш о л ы п ш ы қ т ы (Қ.Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. Оқып бітірді, аяқтады. Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен оқып шықтыда, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды. Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай бастала қойды (Қ.Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. Оң-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды. Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобусқа сала қоятын заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ.Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді. Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып әкеле қойды (Қ.Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады. Бұл көмекші етістіктер тіркескен негізгі етістіктеріне қарай ондаған мағыналық реңке ие болуы мүмкін. Оған біз *-а сал, -а кет* аналитикалық форманттарының функционалды мағыналарына талдау жасағанда көз жеткізгенбіз. Алайда біздің мақсатымыз, күрделі құрамды тіркестердің семантикалық құрылымын ашу емес, оларды лексикографиялауға қатысты болғандықтан, мағыналық талдауларды қысқаша ғана бердік.

Н.Оралбаева, Б.Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдіретін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады [6]. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса, оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографияланыуын басшылыққа алып, көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе *өзінің тура мағынасында жұмсалғанда* екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір каробка пышақтарды *алып шықты* (Қ.Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына алып шықты да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда алып шығатын (Ауызекі).

Барып шықты. *Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.*

Кіріп шықты. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне кіріп шықты (Қ.Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұл-дыр көкке қарай б а р ы п к е л д і (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалындар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ.Өзенбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. *Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді.* Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен танысып шықтым (М.Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. *Бір қарап өтті.* Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір шолып шықты (Қ.Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен оқып шықты да, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә.Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. *Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды.* Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай бастала қойды (Қ.Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска сала қоятын заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ.Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып әкеле қойды (Қ.Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық.

[2] Қазақ сөздігі. – Алматы. 2013. – 1487 б.